

نقش «مسجد» و «امام جماعت» در توسعه اهداف فرهنگی اسلام

عبدالهادی فقهی زاده^۱

حسین جدی^۲

مصطفی نیرومندچوکامی^۳

چکیده

منابع اسلامی از منزلت والای مسجد به عنوان یک نهاد فرهنگی - اجتماعی سخن می گویند. این مکان از صدر اسلام تاکنون با داشتن کارکردهای گوناگون، موجبات توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی را مهیا ساخته است. از این رو، در صورت بازشناسی نقش مسجد و امام جماعت آن، می توان موجبات غنای فرهنگ اسلامی را در ابعاد مختلف علمی، آموزشی، عبادی و اجتماعی فراهم کرد. این کارکردها در بعد علمی - آموزشی عبارت اند از: برگزاری دوره های منظم دروس دینی و نشست های پاسخ گویی به پرسش ها و شبهات اعتقادی، فراهم کردن مکانی برای گذران اوقات فراغت نوجوانان و جوانان، آموزش شرایط و نحوه اجرای امر به معروف و نهی از منکر و نشر احکام کسب و تجارت برای برخورداری از بازار اسلامی. در بعد عبادی نیز مسجد مکانی مناسب برای یاد خدا، برپایی فرایض دینی و نیایش جمعی است. همچنین این مکان در بعد اجتماعی می تواند به عنوان بستری مؤثر برای وحدت اجتماعی، رفع مشکلات مالی مساکین، تحکیم بنیان خانواده و آرامش دل و بهداشت روان ایفای نقش کند.

کلیدواژه ها: فرهنگ اسلامی، مسجد، امام جماعت، توسعه فرهنگ، علم اسلامی.

۱. استاد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران (faghhzad@ut.ac.ir).

۲. دانشجوی کارشناس ارشد علوم قرآنی (jeddihosei838@gmail.com).

۳. دانشجوی کارشناس ارشد علوم قرآنی (m_niroumand@ut.ac.ir).

مقدمه

مسجد از دیر باز، کارکردهای گسترده‌ای در زمینه‌های گوناگون عبادی، آموزشی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... داشته است. نقش و تأثیر مسجد در تحقق و توسعه علم و فرهنگ اسلامی، همواره مورد عنایت و تأکید پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار(ع) بوده است؛ زیرا، مسجد از جمله معدود مکان‌هایی است که با تمام اقشار جامعه به نوعی ارتباط دارد و بدون در نظر گرفتن هیچ‌گونه مقام و موقعیت اجتماعی و مناصب اعتباری، مردم را برای عبادت خداوند متعال به دور هم گرد آورده موجب رشد و کمال آنان در ابعاد گوناگون فردی و اجتماعی می‌شود. از همین رو تمامی افراد با هرگونه علایق و سلایقی که دارند، می‌توانند در سایه کانونی به نام "مسجد" با یکدیگر ملاقات کنند که این امر خود می‌تواند سبب ایجاد دوستی و پیوند قلب‌ها میان افراد جامعه شود. از سوی دیگر، مسجد بستری مطلوب برای بیان و حل مسائل و مشکلات افراد و جامعه و نیز برخورد اندیشه‌ها و شناخت یکدیگر است.

با بازشناسی جایگاه مسجد و دستاوردهایی که می‌تواند در تمامی عرصه‌های مختلف جامعه داشته باشد، می‌توان جامعه اسلامی را در برابر تهاجم‌های فرهنگی و نگرش‌های غیر دینی، ایمن و آسیب‌ناپذیر کرد؛ چه، فرهنگ اسلامی با مسجد، یک رابطه مستقیم و تنگاتنگ دارد و تمامی ویژگی‌ها، ارکان و شئون گوناگون فرهنگ اسلام در نهاد و نهان مسجد نهفته است. از این رو، مسجد بهترین و سهل‌الوصول‌ترین بستری است که می‌تواند فرهنگ و معارف اسلامی را در جامعه نشر دهد و به آن تعمیق بخشد. در این مقاله برآنیم چگونگی اثر گذاری مسجد در عصر کنونی را در جهت توسعه و تعمیق فرهنگ اسلامی و بی‌اثر ساختن تهاجم‌های فرهنگی، تبیین کنیم.

مفهوم شناسی مسجد

واژه مسجد در لغت به معنای «تذلل، خضوع و اظهار فروتنی» است (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۳: ۲۲۵؛ ابراهیم، ۱۴۲۵ ق: ۴۶۶). همچنین برخی گفته‌اند: «مسجد و مسجد جایی است که در آن سجده می‌کنند و مفرد مساجد است» (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ج ۳۱: ۲۰۴). مسجد در اصطلاح به عبادتگاه

مسلمانان اطلاق می‌شود و از آن نظر که برجسته‌ترین عبادت آن، نماز و شاخص‌ترین بخش آن، سجده است (دشتی، ۱۳۸۵: ج ۹: ۳۵۱). و از آن رو که سر به سجده نهادن مظهر کمال خضوع بندگان و نزدیک‌ترین حالت به خداوند سبحان است، محل عبادت را مسجد نامیده‌اند.

مفهوم شناسی فرهنگ

فرهنگ در لغت فارسی به معنای کشیدن، تعلیم و تربیت، علم و دانش و ادب، کتاب لغت، مجموعه آداب و رسوم، مجموعه علوم و معارف و هنرهای یک قوم آمده است (معین، ۱۳۸۸: ۹۱۶). دهخدا در مورد فرهنگ می‌گوید: «فرهنگ، مرکب است از «فر» که پیشاوند است و «هنگ» از ریشه تنگ اوستایی به معنی کشیدن، و فرهختن و فرهنگ هر دو مطابق است با ادوکات و ادوره در لاتین که به معنی کشیدن و نیز به معنی تعلیم و تربیت آمده است» (دهخدا، ۱۳۴۱: ج ۲۴: ۲۲۷). فرهنگ در اصطلاح، از سوی متفکران غربی و دانشوران اسلامی با تعاریف گوناگونی بیان شده است که در برخی از زمینه‌ها با یکدیگر مشترک و در برخی از هم متمایزند (جعفری، ۱۳۷۴: ۳۶-۱۱). روح و جوهره فرهنگ براساس مبانی اسلامی، مبتنی بر خدا محوری و خدا باوری است (مرتضوی، ۱۳۸۶: ۱۵۶). از این رو، فرهنگ یک جامعه، مجموعه پیچیده‌ای از اعتقادات، مذهب، اخلاق، آداب، رسوم، تاریخ و نگرش‌های اجتماعی و سیاسی است که قبل از هر چیز بر عقاید آن جامعه استوار است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹: ۱۵). و به صورت اکتسابی و در جریان آموزش‌های گوناگون از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد (فقهی زاده، ۱۳۹۱: ۶۸۲).

اهمیت و جایگاه مسجد در متون اسلامی

مسجد در متون اسلامی منزلتی والا و رفیع دارد و همواره بر گرامی داشتن و آباد کردن آن از منظر ظاهری و معنوی توصیه شده است. قرآن کریم حفظ و آباد کردن خانه‌های خدا را تنها به افرادی اختصاص می‌دهد که دارای سه ویژگی اساسی باشند؛ نخست آنکه از نظر اعتقادی ایمان به مبدأ و معاد داشته باشند، دیگر آنکه از نظر عملی، نماز برپا دارند و زکات بپردازند و در نهایت از نظر روحی، شجاع باشند و از غیر خدا نهراسند؛ چنان که در آیه ۱۸ سوره توبه آمده است:

«إِنَّمَا يُعْمِرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ

أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ». در برخی آیات دیگر، علاوه بر بُعد صوری و ظاهری مسجد، بر بعد معنوی مسجد نیز تأکید شده است. قرآن کریم در مورد مسجدی که شالوده و بنیان آن بر پایه تقوا بنا نهاده شده است، با جلال و قداست خاصی تعبیر می فرماید:

«لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ رَبِّهِ رِجَالٌ يَحْيُونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ». (توبه، آیه ۱۰۸) عموم مفسران، مورخان و محدثان بر این عقیده اند که مراد از مسجد در این آیه، مسجد قباست (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۲؛ ۱۱۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵؛ ۱۱۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۹؛ ۳۹۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۲؛ ۳۱۱؛ سمهودی، ۱۴۱۹: ج ۱؛ ۱۹۵؛ بیهقی، ۱۴۰۸: ج ۵؛ ۲۶۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۳؛ ۲۹۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۱۰؛ ۴۸). علاوه بر قرآن کریم، روایات معصومین (ع) نیز به جنبه های مختلف مسجد پرداخته اند. برخی از این روایات، در مقام تجلیل از مکان مسجد می گویند: «مساجد به عنوان خانه های خدا بر روی زمین هستند که برای اهل آسمان ها همانند ستارگان برای اهل زمین می درخشند». (برقی، ۱۳۷۱: ق ۴۷) برخی دیگر از روایات برای مسجد حق شفاعت یا شکایت در قیامت بر می شمردند (حرّ عاملی، ۱۴۱۴: ج ۳؛ ۸۷) و روایتی نیز بیان می کند که اهل مسجد، زایران خداوند سبحان اند و بر عهده خداست که از مهمان و زایران خود پذیرایی کند (دیلمی، ۱۴۱۲: ج ۱؛ ۲۰۳). در روایتی دیگر آمده است کسانی که در مسجد حاضر می شوند، ملائکه برای آنها، طلبِ آموزش می کنند (متقی هندی، ۱۴۰۱: ج ۷/۳۲۴). و روایتی هم از عدم پذیرش نماز همسایگان مساجد در صورت استخفاف به اقامه نماز در آن، سخن می گوید (طوسی، ۱۴۱۴: ق ۶۹۶).

نقش امام جماعت مسجد در توسعه فرهنگ اسلامی

برای مسجد در حکم علم خیمه، محور آسیاب و یا روح برای جسم است. مردم از او علم و الگوی رفتاری پیشوایان معصوم (ع) را فرا می گیرند. همچنین، امام جماعت مسجد در جذب و یا دفع نوجوانان، جوانان و توده مردم به دین، نقش مؤثری دارد. مسجد در صدر اسلام، در تمامی ابعاد ایفا نقش نموده و محوریت اجرا و انجام تمامی آن فعالیت ها، بر عهده امام و پیشوای مسجد بود. از این رو، در صورت تبیین وظایف امام مسجد از نگاه دین و

کاربردی کردن آن در جامعه، می توان شکل گیری صحیح و مقبول معارف دینی را در اندیشه ها و باورهای مردم انتظار داشت. بنابراین، در زمان حضور پیامبر اکرم (ص) در مدینه، شخص ایشان مدیریت و امامت مسجدالنبی را برعهده داشتند و در غیاب ایشان این مدیریت بر عهده کسانی بود که به تشخیص آن حضرت (ص) صلاحیت امامت مسجد را داشتند؛ (فجری، ۱۳۸۶: ۱۰۳) چون، گاه عدم شایستگی امام جماعت، موجب انحراف و دوری جماعتی از مسلمانان، از مسیر حق می شود. به همین دلیل نبی اکرم (ص) فرمودند: «إمام القوم وأقدمهم إلى الله تعالى، فقدموا في صلاتكم أفضلكم»: امام جماعت هر جمعی، نماینده آن جمع در پیشگاه خداوند متعال است. (مجلسی، ۱۴۱۴: ج ۴: ۳۸۹؛ نوری، ۱۴۰۸: ج ۶: ۴۷۱): پس برای امام جماعت خود برترین ها را بر گزینید. مدلول این حدیث تنها به پیشگام بودن در نماز جماعت محدود و منحصر نمی شود، بلکه می توان آن را برای تمامی امور هدایتی، تعلیمی و اجتماعی مردم، ناظر و صادق دانست. با عنایت به این مطلب، علمای تراز اول دینی در لوای امامت مساجد، همواره به تعلیم و نشر معارف اسلامی برای تمامی اقشار جامعه به صورت فراگیر همت می گماشتند؛ (مرتضوی، ۱۳۸۶: ۴۵) چه، رسول گرامی اسلام (ص)، طلب علم را بر هر مرد و زن مسلمانی واجب کردند: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ أَلَا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ بَعَاةَ الْعِلْمِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱: ۳۰). و از آنجایی که غایت و نهایت علم، باریافتن به مقام توحید و پرهیز از هرگونه شرک و بت پرستی است؛ (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ج ۲: ۲۸۴) علاوه بر طلب علم، عمل به معلومات نیز لازم و اجتناب ناپذیر است. از این رو، در متون اسلامی، علم و عمل ملازم و مقرون هم قلمداد شده اند: «الْعِلْمُ مَقْرُونٌ بِالْعَمَلِ فَمَنْ عَمِلَ عَمَلًا» (رضی، ۱۴۱۴: ج ۵: ۵۳۹). حضرت علی (ع) کمال دین را در طلب علم و عمل به آن معرفی می کنند: «أَيُّهَا النَّاسُ اغْلَمُوا أَنَّ كَمَالَ الدِّينِ طَلَبُ الْعِلْمِ وَالْعَمَلُ بِهِ...» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱: ۳۰) در نتیجه افراد باید با طلب علم و عمل به آن، به قرب الهی نایل آیند. حال این طلب علم، بنابر آیه «وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (توبه، آیه ۱۲۲) یا باید مجتهدانه باشد و یا مقلدانه؛ یعنی یا می باید افراد سالیان متمادی عمر خود را در کسب علم دین، مصروف کنند

و به جایگاه اجتهاد و درک عمیق از معارف دین، دست یابند یا باید حتی الامکان، به صورت مقلدانه علم را از عالم و مجتهد دین فراگیرند. از آن جایی که مسجد تنها پایگاه علمی است که عموم اقشار جامعه، بدون هیچ گونه محدودیت و محذورتی، می توانند در آن حاضر شوند، ائمه مساجد باید مصادیق عالمان دین در آیه فوق باشند.

در نتیجه زمانی مساجد می توانند همان مسجد مورد نظر اسلام باشند که یک امام جماعت عالم، عادل، جامع و متقی با توان مدیریتی بالا آن را رهبری کند. از این رو، مراکز علمی و حوزه های دینی باید ائمه جماعتی تربیت کنند و پرورش دهند که با وسعت نظر و آگاهی کامل به علوم دینی و کامد به مسائل روز، اهتمام به تمامی امور مسلمانان داشته باشند؛ زیرا، پیوند میان امام و مسجد می تواند تأثیرات بی بدیل و شگرفی در توسعه و تعمیق فرهنگ اسلامی و مقابله با هجمه فرهنگی دشمنان داشته باشد. در ادامه با مفروض پنداشتن حضور چنین عالمانی در مساجد، گوشه ای از دستاوردهای این پیوند، بیان می شود.

دستاوردهای فرهنگی مُنتج از پیوند میان امام جماعت و مسجد

۱- کارکردهای مسجد در بُعد علمی - آموزشی

یکی از مهم ترین رسالت های مسجد، آموزش و تعلیم اقشار مختلف جامعه در زمینه های گوناگون است. به تعبیر دقیق تر، مسجد در واقع کهن ترین پایگاه علمی - آموزشی اسلام است. حضرت علی (ع) نیز به این بُعد مسجد اشاره می کنند: «مَنْ اخْتَلَفَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِحْدَى الثَّمَانِ: ... أَوْ عَلِمًا مُسْتَظَرًّا، أَوْ آيَةَ مُحْكَمَةٍ، ... أَوْ كَلِمَةً تَرُدُّهُ عَنِ رَدَى، أَوْ كَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى هَدَى ...».

کسی که به مسجد رفت و آمد می کند، یکی از فواید هشتگانه نصیب او می شود ... علم و دانش نو، دلیل و برهان محکم، ... کلماتی که موجب هدایت او شود و یا مواعظی که او را از فساد و گناه باز دارد (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ج ۲: ۴۰۲). همچنین انتقال معارف دینی در مساجد به سبب فضای معنوی آن و حضور امام جماعتی متقی، می تواند روح تعهد و التزام بر باورهای اسلامی را در افراد رشد و توسعه دهد.

الف - مسجد، مدرّسی قرآنی و محفلی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی:

یکی از مهم‌ترین نقش‌های علمی - آموزشی مسجد، برگزاری مجالس قرآنی و مباحث مرتبط به جزئیات معارف دینی است که می‌تواند به صورت جلسات درسی و نشست‌های پرسش و پاسخ ترجیحاً در تمامی ایام سال به صورت فراگیر در بین عموم مردم تشکیل شود تا تمامی نیازهای علمی و شبهات اعتقادی آحاد مردم در سایه این جلسات مرتفع شود. همچنین، ائمه مساجد نیز باید با تاسی به اسوه حسنه پیامبر اکرم (ص) رسالت خود را ترکیه مردم و تعلیم معارف دینی قرار دهند. و خود مصداق اهل ذکر زمان خود و مرجع سؤال پرسشگران باشند. امام صادق (ع) در مورد ارزش سؤال کردن می‌فرماید: «... إِنَّمَا يَهْلِكُ النَّاسُ لِأَنَّهُمْ لَا يَسْأَلُونَ» مردم به خاطر این که سؤال نمی‌کنند، هلاک می‌شوند. (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۱: ۴۰). از این رو، مردم برای صیانت خود از انحرافات و خطرها، باید با رجوع به عالمان دین، پاسخ‌سؤالات و شبهات خود را دریافت کنند. همسو بودن مفاهیم دینی با فضای معنوی مساجد موجب شده است تا این مکان در طول تاریخ به عنوان بهترین بستر برای ارائه برنامه‌های درسی - قرآنی و نشست‌های پرسش و پاسخ معارفی محسوب شوند. در زمان صادقین (ع) نیز از مسجد به عنوان اولین پایگاه فراگیری معلومات و انتشار و گسترش معارف الهی در بین توده مردم استفاده می‌شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۱۰: ۱۵۴). پیامبر اکرم (ص) نیز ناظر به همین ارتباط فضای معنوی مساجد با روح آموزه‌های دینی است که می‌فرماید: «مَنْ أَحَبَّ الْقُرْآنَ فَلْيُحِبِّ الْمَسَاجِدَ فَإِنَّهَا أَقْنِيَةُ اللَّهِ وَأَبْنِيَّتِهِ»: هر کس قرآن را دوست دارد، پس باید مساجد را نیز دوست بدارد؛ زیرا مساجد پیشگاه و خانه خداوند است (نوری، ۱۴۰۸ق: ج ۳: ۳۵۵).

از این رو، باید در مساجد جلسات دینی و نشست‌های پرسش و پاسخ منطبق با مسائل کنونی جامعه، تشکیل شود تا بتوان آحاد جامعه را با سلايق و علايق متنوع به سوی خود جذب کرد.

ب - مسجد، مکانی مناسب برای گذراندن اوقات فراغت نوجوانان و جوانان:

یکی از کارکردهای آموزشی و تربیتی مسجد در فرهنگ اسلامی، توجه ویژه به جذب و فراخواندن قشر کم سن و سال جامعه به سوی مساجد است. از این رو، در پرتو تعامل و ارتباط سازگار میان امانان جماعت، هیئت‌های امنای مساجد و نمازگزاران با طیف نوجوان

و جوان جامعه، می توان زمینه جذب آینده سازان جامعه را از همان سنین کم به مسجد فراهم و بذر معارف دین را در جان پاک آنان قرار داد؛ زیرا روحیه نوجوانان و جوانان در قیاس با بزرگسالان از انعطاف پذیری بیشتری دارد و همان گونه که اطرافیان، خانواده و جامعه با آنها رفتار می کنند، رشد و پرورش می یابند. حضرت علی (ع) در مورد آمادگی قلب نوجوان برای پذیرش هر نوع آموزشی، به امام حسن (ع) می فرماید: «...إِنَّمَا قَلْبُ الْحَدِثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أَلْقَى فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبِلَتْهُ فَبَادَرَتْكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَقْسُوا قَلْبِكَ وَ يَسْتَعْلِفُ لَبَّكَ...»: قلب نوجوان همانند یک زمین خالی و بایر است که هرگونه بذر و دانه ای در آن بیفکند، آن را می پذیرد. پس، قبل از آنکه قلبت سخت شود و خاطرت مشغول امور گوناگون گردد، اقدام به ادب آموزی تو کردم (رضی، ۱۴۱۴ق: ۳۹۳). پیامبر اکرم (ص) نیز در عبارتی وزین پیرامون اهمیت علم آموزی در سن جوانی می فرماید: «من تعلم فی شبابه كان بمنزلة الوشم فی الحجر و من تعلم و هو كبير كان بمنزلة الكتاب علی وجه الماء». هر کس علم را در جوانی فرا گیرد، مثل نوشته روی سنگ است. هر کس در بزرگی علم بیاموزد، مثل نوشتن روی آب خواهد بود. (راوندی، بی تا: ۱۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۱: ۲۲۲) از این رو، باید زمینه ها را به گونه ای مهیا کنیم تا آتیه سازان فرهنگ اسلامی، صبغه الهی بگیرند و تحقق این مهم، علاوه بر کارهای علمی، فکری و فرهنگی نیازمند سرمایه گذاری های مالی است تا نوجوانان و جوانان جامعه در برابر تهاجم فکری و فرهنگی ایمن بمانند و در محیطی امن دینی رشد کنند.

ج- نقش مساجد در احیا و اجرای امر به معروف و نهی از منکر:

امر به معروف و نهی از منکر از جمله بنیادی ترین احکامی است که شارع مقدس اسلام برای پویایی و تکامل افراد جامعه صادر کرده است تا در پرتو آن، یکایک افراد جامعه، بر اعمال یکدیگر نظارت داشته باشند و یکدیگر را به آنچه که شایسته و زیبنده است، رهنمون سازند. در بیان قرآن کریم مردان و زنان مؤمن سرپرست یکدیگر هستند، به نیکی فرمان می دهند و از کارهای ناشایست باز می دارند: «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (توبه، آیه ۷۱). با اجرایی شدن این حکم اسلامی، بسیاری

از انحرافات فردی و معضلات اجتماعی از بستر جامعه اسلامی و کیان خانواده‌ها رخت بر می بندد. بسیاری از آیات و روایات، اجرایی شدن این واجب الهی را مورد تأکید قرار داده است و بهترین امت‌ها را کسانی معرفی می‌کند که به این حکم الهی گردن می‌نهند؛ چنان‌که در آیه ۱۰۴ سوره آل عمران آمده است: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» خداوند سبحان در آیه ۱۰۴ سوره آل عمران به صورت انشایی که دلالت بر وجوب و استمرار می‌کند، سه موضوع اساسی را یاد آور می‌شود و می‌فرماید: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يُأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.» باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی، امر به معروف و نهی از منکر کنند. دلیل آن را امام باقر(ع) این‌گونه بیان می‌دارند: «... إِنَّ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ سَبِيلُ الْأَنْبِيَاءِ وَ مِنْهَا جِ الصُّلْحَاءِ فَرِيضَةٌ عَظِيمَةٌ بِهَا تَقَامُ الْفَرَائِضُ وَ تَأْمَنُ الْمَذَاهِبُ وَ تَحُلُّ الْمَكَاسِبُ وَ تَرُدُّ الْمَظَالِمَ وَ تَعْمُرُ الْأَرْضَ وَ يَنْتَصِفُ مِنَ الْأَعْدَاءِ وَ يَسْتَقِيمُ الْأَمْرُ...»: امر به معروف و نهی از منکر راه پیامبران و شیوهٔ نیکوکاران است، فریضهٔ بزرگی است که دیگر فرایض به واسطهٔ آن اقامه می‌شود، راه‌ها، امنیت می‌یابد، درآمدها، حلال می‌شود، اموال به زور گرفته شده به صاحبانش باز می‌گردد، زمین آباد می‌شود، از دشمنان انتقام گرفته می‌شود و امور، سامان می‌پذیرد(کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۵: ۵۶). به همین دلیل، در منابع شیعه و سنی، روایات متعددی وجود دارد که از یک سو برای امران به معروف و ناهیان از منکر، پاداش فراوان و امتیازهای شاخصی را بر می‌شمارد و از دیگر سو کسانی که این فریضهٔ الهی را وا می‌گذارند و یا به یکدیگر محول می‌کنند، هشدارها و تهدیدهایی جدی را متذکر می‌شود. (مفید، ۱۴۱۳ق: ۸۰۸: رضی، ۱۴۱۴ق: ۵۴۲؛ همو، ۱۴۲۲ق: ۳۲۲؛ ابن باویه، ۱۳۷۶: ۳۰۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲: ۳۷۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ق: ج ۶: ۱۸۱؛ طبرسی، ۱۹۶۵م: ۵۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۹۷: ۷۸؛ متقی هندی، ۱۴۰۱ق: ج ۳: ۸۵) از این رو، مناسب‌ترین مکان، برای آغاز، آموزش و عملیاتی شدن این فریضهٔ الهی، مسجد است تا در پرتو تعالیم متعالی اسلام این مسئلهٔ مهم دینی، عملاً تحقق یابد.

د- مسجد، مکان آموزش احکام کسب و تجارت به بازاریان:

ویژگی بازار حقیقی اسلامی، هماهنگی آن با شرع مقدس است که ثمره آن، کسب روزی حلال می‌باشد. در گذشته، معماری شهرهای اسلامی به گونه ای بود که بازارها و مکان های پر رفت و آمد مردم، به مسجد جامع آن شهر، متصل و منتهی می شد (رجایی، ۱۳۸۹: ۶). در برخی از روایات اسلامی، تجارت و بازرگانی مورد مدح و ستایش قرار گرفته است، چنان که امام صادق (ع) می فرماید: «التَّجَارَةُ تَزِيدُ فِي الْعَقْلِ»: تجارت کردن موجب افزایش عقل است. (حرّ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ج ۱۷: ۱۲) همچنین پیامبر اکرم (ص) درباره مقام و منزلت تاجر و بازاری فرمودند: «الكَاسِبُ حَبِيبُ اللَّهِ»: کاسب، دوست خداست (التناری، ۱۴۱۷ ق، ج ۲: ۲۰۵). وجود این نوع از روایات را می توان بدان سبب دانست که جامعه اسلامی بدون تجارت، خرید و فروش نمی تواند به حیات اجتماعی و اقتصادی خود ادامه دهد. تاجر، کاسب و بازاری در رونق اقتصادی و مالی مسلمانان نقش بی بدیل و با نفوذی دارند. بنابراین می توان نتیجه گرفت که تجارت در حقیقت خود ممدوح و مطلوب است؛ مگر آنکه انسان را از یاد خدا باز دارد که در این صورت، سخت نکوهش شده است. همچنین در آیات و روایات دیگر، کاسبان و تاجران که منصف و عادل هستند و پیمانہ را به مردم به میزان می دهند، مورد ستایش و تمجید قرار گرفته اند. (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۸۰؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۹ ق: ج ۱۷: ۱۱؛ پاینده، ۱۳۸۲: ۷۱۳؛ ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵ ق: ج ۱: ۲۲۴) در طرف مقابل، برخی آیات و روایات برای کسانی که احتکار، تبذیر، ربا، کم فروشی، گران فروشی و ... می کنند، عواقب سوء دنیوی و عذاب اخروی را گوشزد می کنند. (مطففین، آیه ۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۹: ۴۵؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۳۶۲) بنابراین اگر در بازارهای اسلامی، تخلفات، احتکار، جرایم، زیاده خواهی، تقلب، ربا، غش در معامله و ... رخ می دهد، عمدتاً ناشی از از جهل و ناآگاهی است که کم و کیف معامله و خرید و فروش برای تاجر و کاسب، دقیقاً روشن نیست. پس اگر تاجران، بازرگانان و کاسبان به جایگاه حقیقی خود آگاه شوند و به معارف، احکام و شروط معاملات نیز واقف گردند، بعید است که به این جرایم و گناهان تن در دهند. از همین رو،

حضرت علی (ع) به شدت و تأکید خاص در روایتی می فرمایند: «بَا مَعَشَرَ التُّجَّارِ، أَلْفِقَهُ ثُمَّ الْمَتَجِرَ، أَلْفِقَهُ ثُمَّ الْمَتَجِرَ، وَاللَّهِ لِلرَّبَا فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ أَحْفَى مِنْ دَيْبِبِ النَّمْلِ عَلَى الصَّفَا»: ای صنف تاجر و کاسب! اول فقه بعد تجارت! اول فقه بعد تجارت! اول فقه بعد تجارت! که به خدا سوگند، "ربا" در این امت پوشیده تر از راه رفتن مورچه است بر روی سنگ‌های صاف). کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱۰: ۱۵؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۳: ۱۹۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ ق، ج ۷: ۶؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵ ق، ج ۲: ۴۶۵؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۷: ۳۸۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۰: ۱۱۷) با نگاهی گذرا به ساختار بازارهای سنتی، درمی یابیم که حوزه‌های علمیه و مساجد در بازارها، تأمین رسالت اخلاقی و فرهنگی بازار را به عهده داشته‌اند. در هر بازار، چندین مسجد بزرگ و کوچک و معدودی حوزه علمیه ساخته می‌شد؛ به گونه‌ای که منطقه اقتصادی بازار، محل عبور طلاب، فضلا و روحانیان بود. بدین ترتیب، فضای بازار، سیمایی اخلاقی و فرهنگی داشت. رفت و آمد تجار و کسبه در حوزه‌های علمیه بازار، ارتباط آنها با فضلا و روحانیان، شرکت تاجران در مجالس درس علما و آشنایی با مباحث مختلف فقهی مثل آداب تجارت، مکاسب محرّمه و ... موجب می‌شد تا تجار، احکام فقهی را ملاک عمل قرار دهند. (رجایی، ۱۳۸۹: ۱۵) بدین ترتیب اگر تعدادی از مساجد شهرها در درون بازارها ساخته شود و عالمان و امامان مساجد همان گونه که مسائل کسب درآمد و معیشت اقتصادی مردم همانند مکاسب حرام و حلال و مباحث مربوط به بیع، خرید و فروش را که در حوزه‌های علمیه به بحث و گفت و گو می‌گذارند، آنها را در مساجد بازارها، به فروشنده‌ها، بازرگانان و تجار، آموزش و تعلیم دهند، هم بازارهای اسلامی پیراستگی و نزاهت خود را خواهند یافت و هم مردم کمتر شاهد کم فروشی، گران فروشی، احتکار، ربا، غش در معامله، زیاده خواهی و ... خواهند بود.

۲ - کارکردهای مسجد در بعد عبادی

مسجد به عنوان نخستین جایگاه عبادی مسلمانان همواره در طول تاریخ اسلام اهمیت ویژه‌ای داشته است و مکانی برای پرورش روح و جان انسان‌ها و پرستش خالصانه خداوند متعال بوده است. در آیه ۹۶ سوره آل عمران آمده است: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَ

هُدًى لِّلْعَالَمِينَ» :نخستین خانه ای که برای مردم قرار داده شده در سرزمین مکه است که پربرکت و مایه هدایت جهانیان است. مراد از بیت در این آیه، همان مسجد و محل عبادت مردم است. (طبرسی، ۱۳۷۲ق، ج ۲: ۷۹۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۳: ۳۵۰؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۵۲؛ تهرانی، ۱۳۶۵: ۵: ۲۵۸) اگرچه یاد و عبادت خداوند متعال طبق این روایت پیامبر اکرم (ص) «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَ لِي الْأَرْضَ مَسْجِدًا وَ تُرَابَهَا طَهْرًا» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴: ۱۷۵) به زمان و زمین خاصی منوط نمی شود، ولی با وجود این، مسجد از جایگاه، قداست و شرافت خاصی برخوردار است. بنابراین دستاوردها و نقش مسجد از لحاظ عبادی را می توان در چند محور بیان کرد:

الف - مسجد، مکان ذکر خداوند و برگزاری نماز جماعت:

مسجد کانون تجمع و گردهم آمدن مؤمنان به شمار می آید که غایت و ثمره اصلی این حضور و گردهم آیی هم ذکر و یاد خداست. در روایتی از پیامبر اکرم (ص) گزارش شده است: «جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ (ص) فَقَالَ: مَنْ خَيْرَ أَهْلِ الْمَسْجِدِ؟ فَقَالَ: أَكْثَرُهُمْ ذِكْرًا» (مردی نزد پیامبر (ص) آمد و گفت: در بین اهل مسجد، چه کسی بهتر است؟ فرمود: کسی که بیشتر ذاکر است (ابن فهد حلّی، ۱۳۷۵: ۱۶: ۴). از آنجایی که خود ذکر نیز دارای مراتب است، حدیث شریف، اشاره به ذکر و توجه قلبی دارد نه صرفاً ذکر زبانی؛ زیرا در مسجد غالباً افراد، ذاکر و حامد خداوند سبحان هستند. علاوه بر آن، از دستاوردهای مهم مسجد، اهتمام و توجه به برگزاری نمازهای جماعت است که خود می تواند نظم و انضباط فردی و اتحاد و همبستگی جمعی را به همراه داشته باشد. ظهور کامل عبودیت به صورت جمعی در نمازهای جماعت نمود بیشتری پیدا می کند. در حدیثی در مورد پاداش حضور مؤمنان در نمازهای جماعت آمده است:

«أَلَا وَ مَنْ مَشَى إِلَى مَسْجِدٍ يَطْلُبُ فِيهِ الْجَمَاعَةَ كَانَ لَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ سَبْعُونَ أَلْفَ حَسَنَةٍ وَ يَرْفَعُ لَهُ مِنَ الدَّرَجَاتِ مِثْلَ ذَلِكَ وَ إِنْ مَاتَ وَ هُوَ عَلَى ذَلِكَ وَ كَلَّ اللَّهُ بِهِ سَبْعِينَ أَلْفَ مَلَكٍ يُعَوِّدُونَهُ فِي قَبْرِهِ وَ يُؤَنِّسُونَهُ فِي وَحْدَتِهِ وَ يَسْتَغْفِرُونَ لَهُ حَتَّى يَبْعَثَ» : همانا کسی که به قصد نماز جماعت به سوی مسجد گام بردارد، به ازای هر گامی هفتاد هزار حسنه به او داده شود و به همان میزان ترفیع یابد. اگر در این حال بمیرد، خدای عزوجل هفتاد هزار ملک را می گمارد

تا او را در قبرش عیادت کرده با او بشارت دهند و در تنهایی همدمش باشند و برایش استغفار کنند تا زمانی که برانگیخته شود (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۴۳۲).

ب- مسجد، مکان دعا و نیایش جمعی:

یکی دیگر از جلوه های یاد خداوند، نیایش و دعا کردن به صورت جمعی و گروهی است. روایات متعددی از معصومان (ع) وجود دارد که جملگی، مؤمنان را به مسلح بودن به سلاح دعا^۱ و نیایش، سفارش می کنند. علاوه بر آنکه دعا کردن در روایت «...فَإِنَّ الدُّعَاءَ مَخَّ الْعِبَادَةِ...» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۹ ق: ۴۰) به مثابه مغز و روح عبادت تعبیر شده است، در باره منزلت رفیع آن در روایتی آمده است: «... لَا يَنَالُ مَا عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِلَّا بِالدُّعَاءِ ..»: به آنچه نزد خدای عز و جل است نتوان رسید مگر به وسیله دعا کردن (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۴۷۰). خداوند سبحان در آیه ۷۷

سوره فرقان درباره اهمیت دعا کردن، نکته لطیفی را گوشزد می کند و می فرماید:

«قُلْ مَا يَعْبُؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ...»: بگو که اگر دعای شما نبود، خدا به شما توجه و اعتنایی نمی داشت. در

آیه ۴۰ سوره غافر ضمن ترغیب مؤمنان به دعا کردن، درباره ضمانت استجابت آن می فرماید:

«وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ...»: پروردگارتان گفت: بخوانید مرا تا شما را اجابت کنم. همچنین

خداوند در آیه ۱۸۶ سوره بقره می فرماید «... أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ...»: هرگاه کسی مرا خواند، دعای او را اجابت کنم. مع الوصف از آنجایی که دعا کردن باید با آداب و کیفیت خاصی صورت گیرد تا اینکه دعای داعی برآورده شود و نیز به دلیل اینکه یکی از عوامل استجابت دعا، مکان دعاکننده است (ابن

فهد حلی، ۱۴۰۹ ق: ۴۵)، بنابراین ادعیه مأثور از لسان معصومان (ع)، مکان مسجد را یکی از

شرایط و عوامل برآورده شدن حاجت بر می شمارد. برای نمونه معاویه بن عمار نقل می کند:

«...إِذَا طَلَبَ الْحَاجَّةَ طَلَبَهَا عِنْدَ زَوَالِ الشَّمْسِ فَإِذَا أَرَادَ ذَلِكَ قَدَمَ شَيْئًا فَتَصَدَّقَ بِهِ وَ شَمَّ شَيْئًا مِنَ الطَّيِّبِ وَ

رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ فَدَعَا فِي حَاجَّتِهِ بِمَا شَاءَ»: امام صادق (ع) هر گاه حاجتی داشت، هنگام زوال

آفتاب (یعنی ظهر) آن را طلب می کرد؛ بدین ترتیب که اولاً چیزی در راه خدا صدقه می داد، سپس

با استعمال بوی خوش به مسجد رفته حاجتش را به محضر ربوبی عرضه می داشت.

(کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۲: ۴۷۷؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۹ ق: ۵۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۸۰: ۳۶۲) با وجود

این، اگر نیایش و دعا به صورت جمعی و گروهی، در مسجد صورت گیرد، سریع تر برآورده

می شود. امام صادق (ع) در این زمینه می فرماید:

«ما من رهط أربعين رجلاً اجتمعوا فدعوا الله عزَّ وَّ جَلَّ في أمرٍ إلاَّ استجاب الله لهم فإن لم يكونوا أربعين فأربعة يدعون الله عزَّ وَّ جَلَّ عشرَ مرَّاتٍ إلاَّ استجاب الله لهم فإن لم يكونوا أربعة فواحد يدعو الله أربعين مرَّةً فيستجيبُ اللهُ العزیزُ الجبارُ له»: هیچگاه چهل نفر مرد برای دعا نزد هم اجتماع نکنند و خدای عزوجل را در کارهای خود نخوانند، جز اینکه خداوند دعای آنها را مستجاب کند، سپس اگر چهل نفر نبودند و چهار نفر بودند، ده مرتبه خدای عزوجل را بخوانند، دعایشان را مستجاب کند، اگر چهار نفر هم نباشند و یک نفر باشد که خدای عزوجل را چهل مرتبه بخواند، خدای عزیز و جبار او را اجابت کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ق ۴۸۷).

۳- کارکردهای مسجد در بُعد اجتماعی

تمامی احکامی که در دین مبین اسلام تشریح شده است، علاوه بر توجه به جنبه فردی آن، عنایت به بُعد اجتماعی آن نیز ملحوظ است. مسجد به منزله محوری است که تمامی امور اجتماعی مردم به دور آن می گردد و مثابه نقطه عطفی است که حرکت های سازنده جمعی و تکامل بخش مردمی از آن آغاز می شود. یکی از مهم ترین رسالت های مسجد در ابعاد آموزشی و عبادی، حفاظت و نزاهت جامعه اسلامی از هرگونه کج روی های جمعی و افراط گری های اجتماعی است. از همین رو بسیاری از اموری که با جنبه عمومی و جمعی مردم مرتبط است، در سایه تعامل سازگار اهل مسجد با مسجد، انجام شدنی است که از جمله آنها می توان به برقراری اتحاد ملی و وحدت اجتماعی میان افراد جامعه، حل مشکلات مالی محرومان، استحکام بنیان خانواده و در نهایت ایجاد آرامش روانی و سکون خاطر افراد اشاره کرد. بنابراین، در ادامه به نقش مسجد از منظر اجتماعی پرداخته می شود.

الف - مسجد، مکانی برای وحدت اجتماعی:

علاوه بر نقش آفرینی مسجد در ابعاد مختلف، از جنبه وحدت اجتماعی نیز مسجد به عنوان عنصری اساسی برای سلامت و بقای هر جامعه محسوب می شود. افراد گوناگون اعم از: زن و مرد، بزرگ و کوچک و صاحبان افکار و سلیقه های مختلف، همه در یک جا گرد هم می آیند و همدل، همسو و دوش به دوش یکدیگر می ایستند. بر پایه چنین ترسیمی از مسجد است که خداوند متعال، پیامبر خویش را از نمازگزاردن و حتی حضور در مسجدی که وحدت جامعه اسلامی را دچار آسیب و خطر می کند، (توبه، آیه ۱۰۸) باز می دارد. آن حضرت (ص) نیز نه تنها در چنین مسجدی حضور نیافتند، بلکه جمعی را فرمان دادند تا آن را به آتش کشند و بنابر نقلی دیگر، زمین آن مسجد به مزبله دان تبدیل شد (طبرسی، ۱۳۷۲ق، ج ۵: ۱۱۰). از سوی دیگر مسجد، پایگاه عمومی مسلمانان و محل حضور قشرهای گوناگون است. در واقع مسجد از آن رو که خانه خداست، به هیچ گروه، طبقه و حزب خاصی اختصاص ندارد. درهای مسجد همواره به روی مردم باز است و هر کس می تواند متناسب با نیاز خود از برنامه های مذهبی، سیاسی، آموزشی و ... آن استفاده کند. ورود به مسجد نه عضویت می خواهد و نه هیچ عامل دیگری از قبیل سن، جنس، سطح سواد، طبقه و موقعیت اجتماعی و ... مانع از حضور افراد در مسجد می شود. از این رو، ویژگی منحصر به فرد مزبور باعث شده که مسجد در مقایسه با نهادهای سیاسی و اجتماعی نوین از جمله: احزاب، تشکل های سیاسی، اتحادیه های صنفی و ... از کارآمدی بیشتری برخوردار باشد و به همین دلیل جایگاه مناسبی برای تعاون اجتماعی مسلمانان و مشارکت آنان در رفع نارسایی های اجتماعی به شمار می آید. در حدیثی امام رضا (ع) یکی از فواید و آثار سازنده نماز جماعت را که معمولاً در مسجد برپا می شود، همیاری و تعاون مسلمانان بر بر و تقوا و اجتناب از بسیاری از معاصی بر شمردند: «... قَالَ فَلِمَ جَعَلَ الْجَمَاعَةَ... الْمُسَاعَدَةَ عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ الزُّجْرَ عَنْ كَثِيرٍ مِنْ مَعَاصِيَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ...» (ابن بابویه، ۱۰۹: ۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲: ۸). این سخن امام (ع)، تداعی بخش اموری چون: جمع آوری کمک برای نیازمندان، پرداخت وام، اعطای خدمات درمانی، برنامه ریزی برای عیادت و سرکشی از بیماران و ... است که همگی

می تواند از مصادیق تعاون در این کلام رضوی باشد. درسایه برنامه ریزی صحیح و دقیق می توان این گونه همیاری های اجتماعی را در مسجد پایه گذاری و نهادینه کرد.

ب- نقش مسجد در رفع مشکلات مالی مساکین:

هرچند مهم ترین بخش و نبض حیات جوامع بشری را مقوله فرهنگ برعهده دارد؛ ولی برطرف کردن مسائل معیشتی مردم نیز از جایگاه ویژه ای برخوردار است. بنابراین یکی از مهم ترین کارکردهای مسجد، فقر زدایی و رفع محرومیت از قشر مستضعف جامعه اسلامی است که به دلایل گوناگون برای امرار معاش، با دشواری زندگی می کنند. از این رو، مناسب ترین مکان ها برای ازبین بردن محرومیت از سطح جامع اسلامی، مساجد است. انسان هایی که برای اقامه نماز، فراگیری سنت و سیره معصومان(ع) و دیگر امور به مسجد رفت و آمد می کنند؛ نمی توانند نسبت به اقشار مستحق و مستضعف جامعه بی اعتنا باشند؛ زیرا اندیشه و معارف ناب اسلامی اقتضا می کند تا مؤمنان نسبت به یکدیگر انفاق و احسان مالی داشته باشند. قرآن کریم در آیات متعددی قرض حسنه دادن به مؤمنان را قرض دادن به خداوند سبحان تعبیر کرده است؛ چنان که در آیه ۲۴۵ سوره بقره آمده است: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْضُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ». با وجود اینکه خداوند متعال، غنی بالذات است و به هیچ کس کمترین احتیاجی ندارد، اما از بندگان خود، تعبیر به استقراض می کند و وام نیکو دادن به غیر را به مثابه قرض نیکو دادن به خود، برشمرده است.

امام علی(ع) در این مورد می فرماید: «وَأَسْتَقْرَضَكُمْ وَ لَهُ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ وَ إِنَّمَا أَرَادَ أَنْ يَبْلُوكُمْ أَتَيْكُمْ أَحْسَنَ عَمَلًا»؛ از شما وام طلبیده در صورتی که مالک خزاین آسمان ها و زمین و بی نیاز و ستوده است. اینها به خاطر آزمایش شماست که کدامتان دارای بهترین عمل هستید(رضی، ۱۴۱۴ق: ۲۶۸). این مطلب حاکی از لطف خداوند سبحان از یک سو و تشویق و ترغیب مؤمنان به انفاق در راه خدا از سویی دیگر و در نهایت، اهمیت و جایگاه انفاق در پیشگاه خداوند سبحان است. از این رو، گرچه هدف اساسی از ایجاد پایگاه و کانونی به نام "مسجد" دعوت مردم به سوی خداوند یگانه، کسب رضای الهی و تکامل افراد از جنبه های روحی و معنوی است؛ ولی همین مکان مقدس می تواند بستر مناسبی را برای رفع بسیاری از مشکلات نیازمندان و محرومان

جامعه فراهم کند. طبیعتاً این تعاون و همیاری میان مسلمانان، موجب استقلال و الگو بودن جامعه اسلامی از سایر جوامع خواهد شد. از سویی دیگر اقشار پُر درآمد جامعه در پیوندی ناگسستنی با امام جماعت و هیئت اُمتا و همچنین مشارکت مردمی در پوشش بنا نهادن «موقوفه‌ها و صندوق‌های قرض الحسنه و واگذاری وام‌های بلاعوض» برای اقشار محروم و خانواده‌های بی سرپرست و افراد سالمند و ناتوان، مساعدت مالی برای مخارج ازدواج و کمک هزینه تحصیلی برای جوانان و اشتغال افراد بیکار، می‌توانند در سامان دادن به وضعیت معیشتی مؤمنان، نقش آفرینی کنند. گذشته از آن، با گسترش معارف بنیادی در مساجد، حس خدا باوری و خدا جویی در افراد تقویت می‌گردد و این امر خود به خود باعث می‌شود در پرتو این نوع تعالیم، اصناف مختلف جامعه، بر تمامی اعمال و امور خود نظارت و مراقبت کنند. در نتیجه بسیاری از مشکلات زیربنایی اقتصادی و هزینه‌های مازاد در جامعه اسلامی کاهش یابد.

ج- مسجد، عامل تحکیم بنیان خانواده:

در فرهنگ اسلامی، خانواده به مثابه دژ استوار و نهادی مقدس و پر اهمیت، بیشترین مسئولیت را در رشد، تربیت و تعالی انسان برعهده دارد. از این رو بسیاری از احکام و قوانین اسلامی در چارچوب خانواده تشریح و بنا شده است. بنابراین معارفی که در مساجد بیان می‌شود، خود زمینه مناسبی را فراهم می‌کند تا کانون خانواده، مستحکم‌تر و مهر، عاطفه و دوستی‌ها در آن، بیشتر و پررنگ‌تر شود. همچنین این امر بستری برای رشد و شکوفایی استعدادهای درونی انسان‌ها نیز خواهد بود. خانواده‌هایی که همراه با فرزندان خود به مسجد می‌روند، در مقایسه با خانواده‌هایی که در مساجد حضور پیدا نمی‌کنند یا فرزندان‌شان را دعوت به اجتماع در مساجد نمی‌کنند، تفاوت چشمگیری از لحاظ ابعاد تربیتی، اخلاقی، معنوی، آموزشی و ... دارند. در چنین شرایطی، پیوند میان امام جماعت با مساجد، می‌تواند نقش به‌سزایی در نهادینه کردن و توسعه فرهنگ اسلامی در خانواده داشته باشد؛ زیرا حضور خانواده‌ها در مساجد، فرصت مناسبی را برای بیان سبک زندگی و سیره و روش رفتاری، تربیتی و اخلاقی پیامبر (ص) و امامان

معصوم (ع) برای مؤمنان فراهم می کند تا خانواده ها در پرتو آن، از عواطف سرشار اخلاقی، کمالات و فضایل انسانی و صفات پسندیده الهی برخوردار شوند و بتوانند زمینه ظهور و رشد کمالات یکدیگر را در درون خانواده ایجاد کنند. به دنبال این امر، بسیاری از انحرافات و معضلات فردی و نا به سامانی های اجتماعی در سایه تعامل با مسجد کاهش می یابد. از سوی دیگر با انتقال معارف اسلامی در مساجد، روحیه عفت و حیا در میان زنان و مردان جامعه تقویت خواهد شد و این خود اولاً سبب تحکیم بنیان خانواده می شود، ثانیاً استحکام و استواری جامعه را در مقابله با هجمه فرهنگی بیگانگان، در بر خواهد داشت. همچنین مسجد می تواند جایگاهی شایسته برای برگزاری مراسم عقد ازدواج باشد و برگزاری این مراسم در مسجد می تواند سبب تقویت تعهد و روحیه دینی در زن و شوهر شود همچنان که پیامبر اکرم (ص) مراسم ازدواج حضرت علی (ع) با حضرت فاطمه (ع) را در مسجد برگزار کردند. (علوی مهر، بی تا: ۲۲) در واقع انس خانواده ها با مسجد و بهره گیری از آثار ارزنده این مکان مقدس، موجبات تربیت دینی و افزایش بصیرت در بسیاری از احکام اسلامی در گستره نظام خانواده را فراهم می آورد. در نتیجه خانواده تجلیگاه ارزش های الهی خواهد شد که این زمینه سعادت مندی و رشد خانواده و اجتماع اسلامی را به ارمغان می آورد.

د- مسجد، مکانی برای آرامش روحی و سلامت روانی:

یکی از مهم ترین نیاز های اساسی انسان برای زندگی و تداوم حیات در دنیا، سلامتی و آرامش روح و روان انسان است. مسجد در تعادل و تنظیم آرامش و سکون انسان، نقش مؤثر و سهم به سزایی دارد؛ زیرا افرادی که به مسجد، آمد و شد دارند و با آن، مأنوس و محشور هستند، در حقیقت با آفریننده مسجد و خالق تمامی آفریده ها ارتباط و راز و نیاز دارند که این امر آرامش روحی را به همراه دارد؛ چنان که در آیه ۲۸ سوره رعد آمده است: «... أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»: آگاه باشید که تنها دل ها به یاد خدا آرام می گیرد. از سوی دیگر مسجد مکان ذکر و یاد خداست؛ زیرا معمولاً تلاوت قرآن و اقامه نماز به عنوان دو رکن اصلی عبادت، در مسجد انجام می گیرد که هر دو در قرآن کریم به عنوان ذکر معرفی

شده اند: «إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» (تکویر، آیه ۲۷) و «... وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي» (طه، آیه ۱۴) از این رو، فضای نورانی و پر برکت مسجد، بهترین مکان برای القای آرامش روحی به افراد است. پیامبر اسلام (ص) در این زمینه می فرماید: «من كانت المساجد بيته ضمن الله له بالروح والراحة»: هر کس مساجد را خانه خودش قرار دهد، خداوند آرامش روحی و روانی را برای او ضمانت می کند (نوری، ۱۴۰۸، ق، ج ۳: ۳۶۲). در روایتی دیگر نیز آمده «وَمَا جَلَسَ قَوْمٌ فِي مَسْجِدٍ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَيَتَذَكَّرُونَ بِهِ بَيْنَهُمْ إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَحَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ» هیچ گروهی در مسجدی از مساجد الهی برای تلاوت و آموزش قرآن نمی نشینند، مگر آنکه آرامش بر ایشان نازل می شود و فرشتگان آنها را حمایت می کنند. (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵، ق، ج ۱۵: ۳۷) این روایات به روشنی بیانگر آن است که حضور در مسجد و رفت و آمد به آن به خاطر مسائل عبادی، آموزشی و ... ، نزول سکینه و آرامش الهی را در پی خواهد داشت. از این رو، دوباره می توان به نقش مؤثر امام جماعت در پیوند با مسجد و مردم اشاره کرد؛ زیرا کسانی که به مسجد آمد و شد می کنند، می باید در حوزه اندیشه و باورهای اسلامی تقویت شوند و بسیاری از مسائل اسلامی - چه معارف مرتبط با هستی شناسی و چه مسائل مرتبط با انسان شناسی - برایشان بیان و تبیین گردد. در صورت تحقق این امور، انسان ها در تمامی اوقات ذات اقدس الهی را که جمیل و کریم محض است، در خواهند یافت و در مشکلات و مسائل دنیوی و اخروی خود، نه هراسی خواهند داشت و نه به غیر او دل خواهند بست. همچنین در تمامی نارسایی ها و نابه سامانی ها اعم از: آفات، موانع، چالش ها و آسیب های شخصی - از او یاری و استمداد می جویند. انسانی که به واسطه مسجد با خداوند متعال ارتباط دارد، همواره مورد الطاف و حمایت های او خواهد بود؛ چنان که در آیه ۴سوره فتح آمده است: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُذْهِبُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ وَ اللَّهُ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»: اوست که بر دل های مؤمنان آرامش فرستاد تا بر ایمانشان پیوسته بيفزاید و لشکرهای آسمان ها و زمین از آن خداست.

در نتیجه چون مسجد محل ذکر خداست، پس بهترین و مناسب ترین مکان برای آرامش دل، بهداشت روان و سکون خاطر نیز خواهد بود.

نتیجه گیری

۱- با عنایت به آیات و روایات در مورد مسجد، این نکته استنباط می شود که این مکان مقدّس، از زمان پیدایش تا به امروز، همواره از جایگاه والایی برخوردار بوده تاثیرات و کارکردهای قابل ملاحظه ای در عرصه های مختلف جامعه به ویژه در زمینه بسط و تعمیق فرهنگ اسلامی داشته است. از سویی دیگر اهتمام به شئون مسجد، در سیره رفتاری و عملی پیشوایان دینی، از نمود و ظهور چشمگیری برخوردار بوده است.

۲- اصلتاً مسجد توان و کارکردهای بالقوه ای در عرصه های مختلف فردی و اجتماعی دارد و در صورتی که امام جماعت عادل، کارآمد و آگاه به نیازهای روز با توان مدیریتی مناسب، امور مسجد را برعهده گیرد، آثار و کارکردهای مسجد عملاً تحقق خواهد یافت. از همین رو در صورت آشنایی امام جماعت مسجد با وظایف اساسی خود و پایبند بودن به احکام شریعت، نقش بی نظیری را در زمینه ایجاد، نشر و تعمیق علوم و فرهنگ اسلامی می تواند ایفا کند که با هیچ مقوله دیگری قابل مقایسه و ارزیابی نخواهد بود.

۳- پیوند صحیح و مقبول میان امامان جماعت مساجد و نمازگزاران و برخورد کریمانه و پیامبر گونه آنان با مردم، آثار و دستاوردهای فوق العاده ای را از خود به جای خواهد گذاشت که در چند محور به نحو اختصار، قابل ملاحظه خواهد بود :

الف- بُعد علمی و آموزشی: از مهم ترین رسالت های مسجد، برگزاری محافل قرآنی و نشست های پرسش و پاسخ است که می توان بسیاری از شبهات اعتقادی افراد را در سایه آن مرتفع کرد. همچنین این امر بستری مناسب برای جذب، آموزش و سرمایه گذاری بر روی طبقه نوجوان و جوان جامعه است. مسجد مکانی مناسب برای فراگیری جزئیات، شرایط و کیفیت اجرایی امر به معروف و نهی از منکر و به دنبال آن عملی کردن این فریضه الهی در سطوح مختلف جامعه، بیان و تبیین احکام معاملات اسلامی برای توده مردم به ویژه بازاری ها و تاجران است که می تواند تاثیرات چشمگیری در بُعد علمی - آموزشی بر توسعه فرهنگ اسلامی داشته باشد.

ب- بُعد عبادی و اجتماعی: مسجد بهترین و ارزشمندترین مکان برای اجرای اعمال عبادی از قبیل برگزاری نماز جماعت، دعا و نیایش است. از همین رو ارتباط بیشتر و استوارتر خانواده ها با مسجد، موجب ارتباط هرچه مطلوب تر اعضای خانواده با یکدیگر و به دنبال آن، ایجاد انضباط فردی در محیط خانه می شود. این تعامل و حضور در مسجد، سبب خواهد شد بسیاری از معضلات اجتماعی همانند فساد اخلاقی، اعتیاد، انحراف، شرارت و کاهش یابد. همچنین مسجد مکانی مناسب برای برطرف ساختن مشکلات مالی اقشار محروم و مستضعف جامعه است. از سوی دیگر، مکانی برای آرامش روح و اطمینان قلب است که جز در پرتو یاد و ذکر خدا تحصیل نمی شود. از این رو، مسجد به مثابه بهترین مکان برای آرامش دل، بهداشت روان و سکون خاطر انسانها نیز قلمداد می شود.

منابع و مأخذ

- ۱- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ ق)؛ التوحید؛ چاپ اول؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۲- ----- (۱۳۶۲ ش)؛ خصال؛ چاپ اول؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۳- ----- (۱۳۷۶ ش)؛ آمالی؛ چاپ ششم؛ تهران، کتابچی.
- ۴- ----- (۱۳۷۸ ق)؛ عیون اخبار الرضا؛ چاپ اول؛ تهران: علمیه اسلامیة .
- ۵- ----- (۱۴۱۳ ق)؛ من لایحضره الفقیه؛ چاپ دوم؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۶- ابراهیم، مصطفی (۱۴۲۵ ق)؛ المعجم الوسیط؛ چاپ چهارم؛ مصر: مکتبه الشروق الدولیه.
- ۷- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (۱۴۰۵ ق)؛ عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة؛ چاپ اول؛ قم: دار سید الشهداء للنشر.
- ۸- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ ق)؛ إقبال الأعمال (ط- القدیمة)؛ چاپ دوم؛ تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- ۹- ابن فهد حلّی، احمد بن محمد (۱۳۷۵ ش)؛ عدّه الداعی و نجاح الساعی؛ (با ترجمه غفاری ساروی، حسین بنیاد)؛ چاپ اول؛ قم: معارف اسلامی.
- ۱۰- ابن منظور، محمد مکرم (۱۴۱۴ ق)؛ لسان العرب؛ چاپ سوم؛ بیروت: دار صادر.
- ۱۱- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ ق)؛ المحاسن؛ چاپ دوم؛ قم: دار الکتب الإسلامیه.
- ۱۲- بیهقی، أبو بکر أحمد بن الحسین (۱۴۰۸ ق)؛ دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعة؛ بی تا، القاهرة: دار الریان للتراث.
- ۱۳- پاینده، ابو القاسم (۱۳۸۲ ش)؛ نهج الفصاحة؛ چاپ چهارم؛ تهران: دنیای دانش.
- ۱۴- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰ ق)؛ غرر الحکم و درر الکلم؛ چاپ دوم؛ قم: دار الکتب الإسلامیه.
- ۱۵- التتاری بلداء، محمد بن عمر البتنتی إقلیما (۱۴۱۷ ق)؛ مراح لبید لکشف معنی القرآن المجید؛

طبعه الاولى؛ بیروت: بی نا.

۱۶- جعفری، محمد تقی (۱۳۷۴ ش)؛ فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشرو؛ چاپ اول؛ بی جا: علمی و فرهنگی.

۱۷- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷)؛ تفسیر انسان به انسان؛ چاپ چهارم؛ قم: نشر اسراء.

۱۸- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق)؛ هدیة الأئمة إلى أحكام؛ چاپ اول؛ مشهد: مجمع البحوث الإسلامية .

۱۹- ----- (۱۴۱۴ ق)؛ هدیة الأئمة إلى أحكام الأئمة عليهم السلام؛ چاپ اول؛ مشهد: آستانة الرضویة المقدسة، مجمع البحوث الإسلامية.

۲۰- ----- (۱۴۰۹ ق)؛ وسائل الشیعة؛ چاپ اول؛ قم: مؤسسه آل البيت .

۲۱- دشتی، مصطفی حسینی (۱۳۸۵ ش)؛ معارف و معاریف؛ چاپ چهارم؛ تهران: صنعت شرق.

۲۲- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۱ ش)؛ لغتنامه؛ تهران: دانشگاه تهران.

۲۳- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲ ق)؛ إرشاد القلوب إلى الصواب (للدیلمی)؛ چاپ اول؛ قم: شریف رضی.

۲۴- راوندی کاشانی، فضل الله بن علی (بی تا)؛ النوادر؛ چاپ اول؛ قم: دار الكتاب.

۲۵- رجایی، محمد کاظم (۱۳۸۹)؛ «ویژگی های بازار اسلامی در نظریه و عمل»؛ مجله معرفت اقتصادی، پاییز و زمستان، سوم، صفحه ۹۳-۱.

۲۶- زمخسری، محمود (۱۴۰۷ ق)؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل؛ چاپ سوم؛ بیروت: دار الكتاب العربی.

۲۷- سمهودی، نور الدین أبو الحسن (۱۴۱۹ ق)؛ وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی؛ طبعه الاولی؛ لبنان (بیروت).

۲۸- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴ ق)؛ الدرر المنثور فی تفسیر المأثور؛ قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.

۲۹- ----- (۱۴۲۲ ق)؛ المجازات النبویة؛ چاپ اول؛ قم: دار الحدیث.

- ۳۰- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵ ش)؛ الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن؛ چاپ دوم؛ قم؛ انتشارات فرهنگ اسلامی.
- ۳۱- طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷ ق)؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ چاپ پنجم؛ قم؛ جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۳۲- طبرسی، علی بن حسن (۱۹۶۵ م)؛ مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار؛ چاپ دوم؛ نجف؛ المكتبة الحیدریه.
- ۳۳- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ق)؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ چاپ سوم؛ تهران؛ ناصر خسرو.
- ۳۴- طبری آملی صغیر، محمد بن رستم (۱۴۱۳ ق)؛ دلائل الإمامه؛ چاپ اول؛ قم؛ بعثت.
- ۳۵- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ ق)؛ تهذیب الأحکام (تحقیق خراسان)؛ چاپ چهارم؛ تهران؛ دار الکتب الإسلامیه.
- ۳۶- ----- (۱۴۱۴ ق)؛ أمالی؛ چاپ اول؛ قم؛ دار الثقافة.
- ۳۷- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق)؛ تفسیر العیاشی؛ چاپ اول؛ تهران؛ المطبعة العلمیه.
- ۳۸- علوی مهر، حسین (بی تا)؛ نقش مساجد در تأمین بهداشت روان انسان؛ تهران؛ دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- ۳۹- فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۷۵ ش)؛ روضة الواعظین و بصیره المتعظین؛ چاپ اول؛ قم؛ رضی.
- ۴۰- فجرى، محمد مهدى (۱۳۸۶)؛ «نگاه اجمالی به جایگاه مسجد از دیدگاه امام خمینی (ره).
- ۴۱- فقهی زاده، عبدالهادی (۱۳۹۱ ش)؛ «آسیب شناسی فرهنگی جامعه دینی (باتأکید بر آموزه های تربیتی نهج البلاغه)»؛ مجموعه مقالات کنکره ملی آموزه های تربیتی در اندیشه امام علی (ع).
- ۴۲- قرآن (۱۴۱۵)؛ ترجمه فولادوند؛ چاپ اول؛ تهران؛ دار القرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی).
- ۴۳- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱ ش)؛ قاموس قرآن؛ چاپ ششم؛ تهران؛ دار الکتب الاسلامیه.

- ۴۴- قمی، عباس (۱۴۱۴ ق)؛ سفینه البحار؛ چاپ اول؛ قم: اسوه.
- ۴۵- کراچکی، محمد بن علی (۱۴۱۰ ق)؛ کنز الفوائد؛ چاپ اول؛ قم: دارالذخائر.
- ۴۶- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق)؛ الکافی؛ چاپ چهارم؛ تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- ۴۷- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶ ش)؛ عیون الحکم و المواعظ؛ چاپ اول؛ قم: دار الحدیث.
- ۴۸- متقی هندی، علاء الدین علی بن حسام (۱۴۰۱ ق)؛ کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال؛ طبعه الخامسة؛ مؤسسه الرساله.
- ۴۹- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ ق)؛ بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار؛ چاپ دوم؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی .
- ۵۰- مجلسی، محمد تقی بن علی (۱۴۱۴ ق)؛ لوامع صاحبقرانی؛ چاپ دوم؛ قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۵۱- مرتضوی، علی حیدر (۱۳۸۶ ش)؛ فیلسوف فطرت؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۵۲- مرتضی زبیدی (۱۴۱۴ ق)؛ محمد بن محمد؛ تاج العروس؛ چاپ اول؛ بیروت: دار الفکر.
- ۵۳- معین، محمد (۱۳۸۸ ش)؛ فرهنگ معین؛ تهران: انتشارات اشجع.
- ۵۴- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق)؛ المقنعة؛ چاپ اول؛ قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- ۵۵- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ ش)؛ تفسیر نمونه؛ چاپ اول؛ تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- ۵۶- -----، (۱۳۷۹ ش)؛ آفریدگار جهان؛ دوم؛ قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- ۵۷- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ ق)؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ چاپ اول؛ قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- ۵۸- نهج البلاغه (۱۴۱۴ ق)؛ ترجمه صبحی صالح؛ قم: هجرت.
- ۵۹- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۱۴۱۰ ق)؛ مجموعه ورام؛ چاپ اول؛ قم: مکتبه فقیه.